

До історії соціалістичного руху.

Соціалістичний рух, що з обсягу політичних та економічних теорій перейшов у-нерве на поле свідомої організації пролетаріїв у невдалій пробі Бабефа та його товаришів в часі великої французької революції 1794 р., зробився від тоді характеристичною появою, що тягнеться через усе XIX століття, раз у раз дужшаючи та вбиваючись у силу, тай теоретично раз у раз поглиблюючи та обхапуючи ширші поля людських інтересів. Проклямований зразу як філантропія, як постулат християнської любови і справедливости супроти бідних та покривджених, він у XIX віці робить ся філософією найлівійшого крила Гегеліянців, світоглядом цілих поколінь учених, релігією мільйонних мас, робить ся могутнім двигачем політичного та соціального розвитку, окликом боротьби, для одних найвисшим ідеалом, метою поступу, з якої досягненем кінчить ся властиво історія, а для иньших грізною небезпечкою, синонімом перевороту та нобіди варварства й нового деспотизму, найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу.

Чи новий, двадцятий вік буде, як думають прихильники сього руху, віком побіди соціалізму, чи може висуне на зміну йому иньші оклики й иньші ідеали, про се завчасно ще пророкувати. Одно видаєть ся певним: в оцінюваню соціалістичного руху починаємо добачувати навіть у його ворогів той спокій і ту об'єктивність, які дає перспектива значного часу і перебутого багатого розвитку. І в самих соціалістичних таборах, що доси звичаєм усіх нових сект і релігій (а соціалізм сьогодні, особливо для мас менше освічених його прихильників має далеко більше характер релігії опер-

тої на непорушних догмах та на культї осіб, аніж характер науки) виявляли найбільшу нетолерацію не лише супроти „невірних“, тобто несоціялістів, але також супроти еретиків та гетеродоксів, — і тут починаємо завважувати цікавий зворот. Під окликом „фабіянства“ в Англії, посібільїзму та солідарїзму у Франції та ревізіонїзму в Німеччинї йде серед найчільнїйших соціялістичних інтелїгентів невинна критична праця, що навяжуючи в разу до тактики соціялістичних партій звільна йшла чим раз глибоше, де самих цілий організації, до основних догм та тез самої доктрини. Статистичні дослідї над будовою й розвитком сучасної суспільности і історичні дослідї над її минувшиною, нові методи соціологічних пошукувань над початком та розвитком людських інституцій, нові здобутки на полі розвитку етичних та релїгійних концепцій людськості, нова вмілість слїдження мандрівки та перемін певних ідей протягом столїть та на обширі великих країн, — усе те збагачене нашого знання що до скількості й якості не могло лишити ся без впливу також на величню ідейну будову соціялізму, здвигнену в другїй половинї ХІХ віку головнo завдяки працям двох німецьких Жидів, Карла Маркса і Фрїдріха Енгельса, і покладену в основу великого масового руху в Німеччинї головнo заходами третього німецького Жиди Фердїнанда Ляссала. Працям тих трьох визначних людий надає велике історичне значінє головнo та обставина, що вони стали ся угольним каменем великої політичної організації, звїсної під назвою німецької соціяльдемократичної партії. Ся партія стоїть сьогодні, можна сказати, як центральна соціялістична організація в соціялістичнім руху всього сьвіта, і своїм австрїйським крилом, до якого належать також соціялістичні організації австрїйських провінцій, захалує по троха й нашу країну, коли тимчасом друге її крило, російське, грає тепер визначну роль в революційнім руху також на російській Україні. От тим то зрозумїла річ, що соціялізм і соціялістичні організації заслугоють на пильну увагу кожного освіченого Українця, який цікавить ся громадськими справами і не хотїв би блудити на помацки в сутолоці нових фактів та суперечних змагань і теорій.

Розпочинаючи в ЛНВ ряд розвідок та рефератів про поодинокі питання з обсягу суспільного життя та соціяльної політики ми зазначаємо відразу, що не думаємо давати ніякого систематичного курсу тих питань і не бажаємо робити пропаганди — чи то для соціялізму, чи против нього. Ми бажали-б лише зацікавити наших

читачів тими переважними справами, заохотити осьвіченійших до читання основних праць на дотичні теми, а осьвічуючи принагідно то се то те питанє виробляти в умах ту об'єктивність та неупереджену але нетрівожну цікавість до досліджування правди, що повинна ціхувати осьвіченого чоловіка, а в справах соціяльних, громадських ще більше ніж деінде.

1. Комуністичний маніфест 1848 року.

Коли вірити Енгельсови і всім иньшим історикам соціялізму з соціялдемократичного табору, то лютий 1848 року був моментом мало що не так само важним у історії людськості, як уродженє Христа або як виступленє Лютра в Нїмеччині. В тім місяці був написаний у Лондоні спільно Марксом і Енгельсом „Комуністичний маніфест“ і разом з ним народив ся на сьвіт новочасний „науковий“ або „історичний“ соціялізм. Те, що було доси, до кінця 1847 р., то були соціялістичні фантазії, соціялістичний сантимерталїзм, соціялістичні утопії або радше утопійний соціялізм. „Комуністичний маніфест“ Маркса й Енгельса від разу поставив справу соціялізму на твердий науковий ґрунт, показав соціялістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дїву конечність, як неохибний вплив непоборного історичного розвою. Сей маніфест від разу відкрив перед людством непохибні історичні закони, що з елементарною силою пруть до здійсненя соціялізму. Сї закони в головному такі :

1. Вся дотеперішня історія людства, се боротьба кляс, боротьба неволених, кривдженых, стїснених против тиранів, кривдників та гнобителїв.

2. Вся дотеперішня культура, се властиво розвій продукції матеріяльних дїбр; від сеї продукції залежать форми правління й подїл суспільности на верстви, залежать наука й штука, ідеали й релїгії.

3. Таким робом не люди творять історію по своїй волі, але елементарна сила кождохасової продукції уробляє їх по своїй уподобі і пре їх туди, куди їй хочеть ся.

4. Розвій теперішньої суспільности йде від капіталїзму до соціялізму; се видно з того, що великі капітали ростуть, пожирають менші і скуплюють ся в руках чим раз меньшого числа капіталїстів; натомісь чим раз більші маси народа опиняють ся в стані пролетарїїв позбавлених усякої власности окрім своєї робучої сили,

яку вони мусять продавати капіталістам. Працюючи для них вони силою невломного економічного закону заробляють пересічно все лише стільки, щоб могли вижити, не більше; надвишка вартости того, що вони зроблять, іде до кишені капіталістів і збільшує їх капітал. Алеж капіталістичний устрій, зводячи маси народа до стану пролетаріїв, фабричних робітників, рівночасно здружує, гуртує, організує їх. З хвилиною, коли робітники пізнають, що в їх величезнім числі сила і простягнуть руку до захоплення в свої руки політичної власти, вибе остатня година капіталістичного ладу. Суспільність, себ-то пролетаріят перейде в нову фазу історії, в соціалізм, при якому люди в-перше почнуть справді робити історію, при якому дотеперішні закони історичного розвитку стратять свою силу. І далі автори маніфесту подають цілий ряд постанов, які по їх думці в разі побіди пролетаріату можна буде ступнево вводити в життє зразу в краях економічно найбільше розвинутих, а де далі, то й у иньших.

При яких обставинах був виданий сей маніфест і яким способом стало ся те, що новий „історичний“ соціалізм виступив відразу готовий, в такій заокругленій, категоричній, побідній формі, вискочив мов Мінерва в повній зброї з Зевесової голови? На ціріхеськім конгресі соціальної демократії 1893 р. Енгельс говорячи про первочини соціалістичного руху заявив, що „в тих часах (1843—45) соціалізму держали ся лише невеличкі секти“. Та сам „Комуністичний маніфест“ представляє річ зовсім не так скромно, бо зараз на початку в ньому каже ся: „Вже тепер (1848 р. перед революцією!) всі європейські держави признають комунізм як велику силу“. Послухаймо, що каже про се ипний соціалдемократ, др. Вільгельм Конштетт: „Маркс уложив сей маніфест іменем „зв'язку комуністів“. Маніфест заповідав близьку революцію. І справді, заким перші примірники були надруковані і розіслані, вибухла в Парижі буря, впав Люї Филип, оголошено республіку. Для тайного зв'язку комуністів настала пора явно виступити перед народ і переіменити слова маніфесту на діла. Нова центральна власть у Парижі стояла під проводом і під пануючим впливом Маркса“.¹⁾ Як бачимо, слова маніфесту про признане комунізму

¹⁾ Dr. Wilhelm Cohnstädt, Die Agrarfrage in der deutschen Socialdemokratie von Karl Marx bis zum Breslauer Parteitage. München 1903, стр. 75.

всіми європейськими державами яко рівнорядної сили були або про-роцтвом вітхненого візіонера, або словами політика, який стєч у центрі конспірації і дуже добре знав, що й для кого говорить. Певна річ, се знанє оказало ся ілюзією, революція впала, а Марксові теорії не знайшли в Німеччині ніякого відгону ані зрозу-міння. Але се не значило нічого, хіба те, що для них не настав іще був час; треба було ще 20 літ економічного та політичного розвою і велитенської агітаційної сили Лясселя, щоб підготувити для них ґрунт.

Та, як сказано, Маркс пишучи з Енгельсом свій маніфест заявляв, хоч і не дуже виразно, що його постулати і проекти можливі до здійсненя аж по побіді пролетаріяту (такої побіди надїяв ся він у Франції) і то „nach und nach“, ступнево, і то лише в краях більше розвитих, отже очевидно в Англії та Франції, а тільки потім у краях більше запізвених, до яких тоді належала Німеччина (W. Cohnstädt, op. cit. 73). Цікаво отже, відки Маркс, молодий тоді емігрант, не економіст з фаху, не живши довго ані в Франції, ані в Англії, міг виробити собі таке глибоке знанє про економічний стан тих країв і такий широкий погляд на хід їх економічного розвою? На се питанє німецькі соціалдемократи звичайно не дають відповіді. Для них Комуністичний маніфест — перший і блискучий доказ Марксової геніяльності, безпохибне євангеліє обявлене вибраним пророком, хоча прим. і сам Енгельс признавав, що позитивні постулати того маніфесту тепер уже перестаріли. Що правда, в остатніх часах, під впливом ново-новіднаходжених документів деякі німецькі соціалні демократи признають несміло, що Маркс міг також запозичувати свої ідеї у інших, але, мовляв, і сам він не робив із того секрету. „Чи письменник украв свої думки в кого иншого — пише цитований уже нами Конштєдт — і в кого він украв їх, се для історика може бути зовсім байдуже. Вплив тих думок, се головно цікавить його. Марксови закидувало иноді, що він присвоював собі чужі думки. Я вважаю такі докори зовсім фальшивими та несправедливими; але опрокидати їх я не думаю. Напевно Маркс узяв до свого систему не одно від своїх попередників. Але-ж здобутки науки не на те нагромаджені, щоб їх знаходити, а на те, щоб їх прикладати в діло. Розумієть ся само собою, що Маркс усеї своєї системи не висав собі з пальця. Він стояв на ґрунті науки свого часу і на тім ґрунті будував далі“ (op. cit. 10). За вашим ла-

скавим дозволом, пане д-ре Конштедт! Історики при оцінюваню заслуг і значіня якогось діяча зовсім не байдуже, чи сей діяч дійшов до певних ідей своєю власною інтуїцією та розумовою працею, чи взяв їх відки инде. На те він і історик, щоб слідити звязки суспільні й ідейні, які вяжуть кожде людське діло з його попередниками, сучасниками й наступниками. Певна річ, се не приносить нікому нечести, коли він переймає наукові здобутки своїх попередників і далі розвиває їх, але буває-ж певна границя між таким науковим перейманем і плягіятом. Коли прим. Маркс переймає Рікардову теорію ґрунтової ренти, вказуючи при тім на Рікарда як на її творця, і перетворює сю теорію відповідно до цілости своєї системи, дає їй по части инше мотивоване, а по части инший обсяг, то се зовсім у порядку і ніхто не може йому за те робити найменшого докору. Та коли Енгельс в увазі до Марксової брошури „Das Elend der Philosophie“ (вид. 1885, стор. 26--27) пише про закон робітницької плати: „Сей закон „нормальної“ плати, яка все вагаєть ся довкола minimum потрібного для піддержаня житя робітника та для продовженя його роду, у ставлений був мною вже 1844 р. в моїх „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, Paris 1844“, значить, Маркс уже тоді знав той закон“, — то се вже не будованє на ґрунті сучасної науки, а простє присвоюванє собі відкритя, яке ще 1819 р. зробив Рікардо, тай то розвиваючи і докладнійше формулюючи давнійші погляди Тіро.

Коли для історика байдуже, відки який автор узяв свої ідеї, то він повинен би й не признавати його власністю ідеї взяті ним звідки инде. А ось др. Конштедт каже виразно, що хоча „Маніфест 1848 р. написаний був спільно Марксом і Енгельсом, то все таки в приближеню можна сказати на певно, що його політична програма в головному була духовою власністю Маркса“. Віп тут повторяє з маленькими обмеженнями слова Енгельса, який у своїй брошурі „Die Entwicklung des wissenschaftlichen Socialismus“ признає Марксови два епохальні відкритя, що зробили ся основою нового історичного, наукового соціалізму. Сі відкритя, се матеріялістичне розумінє історії і виясненє тайни капіталістичної продукції через уставленє нонятя надвишки вартости (Mehrwärth), тоб-то тої вартости, яку продукує робітник і яка лишаєть ся в руках капіталіста. „Дякуючи тим відкритям соціалізм зробив

ся тепер наукою, яку треба лише опрацювати у всіх її деталях і в обопільнім звязку її окремих частий.¹⁾

На скільки критичні і програмові думки Комуністичного маніфесту можна вважати духовою власністю самого Маркса, чи то Маркса з Енгельсом до спілки, про се знаходимо інтересну статью В. Черкезова в париській часописи „Les temps nouveau“, що виходить памісь давнійшої „La Révolte“, у числах 51—52 (з 20 і 27 цвітня) і 1, 2, 4, 5 з мая 1900 року пз. Un plagiat très scientifique. Тим, що читали Жите і Слово 1896 року, певно буде ще в тямці праця того самого Черкезова, якої зміст я передав там у статі „Соціалізм і соціалдемократизм“. Ся статья разом з паралельними працями бельгійського соціаліста Домелі Нювенгуйса була попередницею писань Бернштайна і німецьких ревізіоністів. Тепер д. Черкезов вертає до тої самої теми — критики соціалдемократизму — з иньшого боку і береть ся доказувати, що найбільша часть думок Комуністичного маніфесту Маркса й Енгельса запозичена без подання жерела, а по думці д. Черкезова навіть перепсована та баламутно передана з иньшого маніфесту, написаного 1843 ученим фурієристом Віктором Консідераном пз. „Principes de socialisme. Manifeste de la démocratie au dix-neuvième siècle“. Сей маніфест був надрукований у-перве 1843 в журналі фурієристів La Démocratie pacifique; за нього автор і редакція були поставлені перед суд і увільнені судом, і ось 1847 р. маніфест вийшов другим виданєм, до якого додано справоздаде з того процесу.²⁾

¹⁾ Кінцевий уступ другого розділу, див. російський переклад, вид. 3 в Києві 1902, стор. 25.

²⁾ Ось декілька дат із життя сього незвичайного чоловіка. Віктор Консідеран (Considérant) уродив ся 1808 р., кінчив політехнічну школу, вступив до артилерії і дослужив ся ранги капітана. Перенявши ся ідеями Фурієра він вступив із війська і заняв ся пропатагандою, виголонував виклади в Парижі, а потім отворив у Мецу перний публичний курс соціалістичної теорії. Рівночасно він був співробітником Фурієрових журналів „Nouveau Monde“ та „La Réforme“, причинив ся до заснования нового журналу „La Phalanstère“, а по його упадку заснував журнал „La Phalange“. По смерті Фурієра він зробив ся головою його школи, закладав фурієрівські колонії в ріжних сторонах Франції та в иньних краях Європи, видавав журнал La Démocratie pacifique і читав знов лекції в Парижі. Вибраний до генеральної ради департаменту Севван він 1848 р. по вибуху революції ввійшов у склад конституційного сойму. Він був

„Представте собі, читачі — так починає д. Черкезов критичну часть своєї праці — стан вірного мусулманця, що привик повторяти: „Аллах великий, а Магомет його пророк!“ І ось параз одного гарного дня він знаходить на своїм дивані на місці свого сьвятого Корана книжку якогось невірного джавра, де все те, що було найсьвятійше в його Магометовій книзі, виложено далеко яснійше, докладнійше, з ширшим поглядом, з глибшими ідеями, а головнио з незрівпано висшим літературним талантом. І він знає, той вірний, остовпілий, обурений, упокорений, що твір невірного джавра появил ся перед Кораном, і що Магомет, той великий пророк фаталізму, знав сей твір.

„Подібно як сей вірний, так і я почув себе остовпілим, обуреним і навіть упокореним, коли мені довело ся прочитати книжечку Віктора Консідерана „Principes du Socialisme. Manifeste de la démocratie au dix-neuvième siècle“, написану 1843, а видану 1847 року. Тай було чого чудувати ся. В брошурі на 143 сторінках Віктор Консідеран викладає ясно по своєму звичаю всі підстави марксизму, того „наукового соціалізму“, який парламентаристи хочуть накипути цілому сьвітови. Властиво теоретична часть, де Консідеран говорить про принціпи, містить ся на перших 50 сторінках; решта присьвячена голосному процесови, який уряд Люї-Филипа виточив був журналови фурієристів „La Démocratie racifique“ і який скінчив ся увільненем оскаржених через суд присяглих. Але на тих 50 сторінках славний фурієрист справді по майстерськи подає нам стілько загальних поглядів, ясних і блискучих, що лиш малесенька часть його ідей містить у собі в повні всі закони й теорії марксістів не виключаючи й ославленої концентрації капіталу та цілого „маніфесту партії комуністів.“ Сей славний маніфест, ся Біблія легально-революційної демократії, се тільки дуже неглибока (médiocre) парафраза численних уступів маніфесту В. Консідерана. Маркс і Енгельс черпали не лише зміст свого ма-

---

противником президентури Людвіка Наполсона, а вибраний 1849 р. до парламенту належав до крайної опозиції, видав проклямацію, якою кликав народ до бунту, і мусів у червні того-ж року тікати до Бельгії. Заслужений позаочно він утік до Америки, відки вернув до Франції аж 1869 р., щоб тут у повному забутю дожити свого віку. З його писань найважнійші „Destinée sociale“ (Paris 1834—44, 3 томи), згадані висше „Principes du socialisme“ та „Le Socialisme devant le vieux monde“ (1843).

ніфесту в маніфесту В. Консідерана, але навіть форму, титули розділів.“

Не маючи під рукою брошури В. Консідерана ми не можемо контролювати всіх отих тверджень і дійти, на скільки оправданий острій суд Черкезова про маніфест Маркса й Енгельса. Що в своєму маніфесті німецькі соціалісти заховали такий розклад матерії і подекуди подібні титули (не такі самі, загалом у Маркса й Енгельса термінологія ипша, ніж у Консідерана), се ще не була би така біда і се ще не значило би, що їх маніфест був плягіатом із твору французького фурієриста. Тим то ми лишимо на боці сей уступець Черкезова і перейдемо до інших, де він порівнює тексти обох маніфестів. Паралелів, що мають доказувати плягіат Маркса й Енгельса, і то плягіат *plena forma*, бо оба німецькі соціалісти видають ідеї зачерпнені з чужої книжки не за здобутки сучасної науки, але за свої власні відкриття, таких паралелів наводить Черкезов щось 33, та ми обмежимо ся лише на найважніших, таких, що дотикають фундаментальних теорій Марксової системи.

Ось паралельні уступи про історію верстов суспільности від найдавніших часів (розд. I. Ком. маніфесту — цитую немудрий український переклад,¹⁾ доконаний не з німецького оригінала, а з російського Плеханівського перекладу — значучи для короткості К. М. = Комуністичний маніфест і В. К. = Віктор Консідеран).

К. М. ст. 4—5.

В давніших історичних добах скрізь майже знаходимо цілковитий поділ суспільности на різні стани, знаходимо всілякі відміни суспільних становищ. В стариннім Римі масо патриців, лицарів, плебеїв, невільників; у середніх віках феодалних панів, вазалів, цехових майстрів, челядників, підданих крепаків і крім того ще майже в кожній з тих клас знов окремі відміни.

Новочасна буржуазийна суспільність, що повстала по упадку феодалної, не знесла різниці класових; вона поставила тільки нові класи, нові усліва гноблення, нові способи боротьби на місце давніх.

В. К. ст. 1—6.

Старинні суспільности вважали принципом і правом — силу, політикою — війну, метою — здобуване, а політичною системою — неволю, с. є, визискуванє чоловіка чоловіком у найповійшій, найбільше нелюдській і варварській формі. Неволя була підставовим фактом ...була духом кастовости. Такий був характер суспільного ладу в старину.

Феодалний порядок був впливом завойованя. Його основою була також війна, а особливо традиційне і непохитне усьвяченє первісних привілеїв завойованя. Так само його економічною системою було вже о один ступінь меньше і не таке

¹⁾ Видавництво Української соціалістичної партії. К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест комуністичної партії. Львів 1902.

...Ціла суспільність розділює ся чим раз більше на два великі ворожі табори, на дві великі противні собі класи: буржуазію і пролетаріят.

брутальне визискування чоловіка чоловіком — кріпацтво.

Новий лад розвинув ся з феодалного через розвій промислу, наук, праці...

Не вважаючи на метафізичний лібералізм, не вважаючи на конституційну рівність горожан перед правом... теперішній суспільний лад не менш аристократичний хоч не в принципі, а фактично... Верстви тривають далі через те, що одні родять ся в стані зглядної низшости, а другі — висшости. Та тепер уже не закон, не право, не політичні принципи кладуть ті перегороди між великими верствами французького народа, а сама організація економічна та соціальна...

Дуже важна поява виринає тепер у цілій повні, се наганий і швидкий розвій нового феодалізму, феодалізму промислового та грошового, який звичайно займає місце аристократії давнього правління, при чім рівночасно зникають або бідніють середні класи. З сього не може вийти ніщо иньше, як загальне поневоленє, збірна інфеодація має позбавлених капіталу, знарядів праці, вихованя. Абсолютна свобода без організації, се-ж не що иньше, як абсолютне відданє безоружних та обробованих має на ласку й неласку куп уоружених і заосмотрених. Цивілізація, що почала ся шляхетським феодалізмом, і якої розвій увільнив промисловців від особистої або безпосередньої панщини, доходить сьогодні до феодалізму промислового, який заводить колективну або посередню панщину робітників.

На великим полі щоденної суспільної війни стоять одні вчені, заосмотрені, узброєні від ніг до голови... а другі обдерті, голі, несьвідунці, голодні... мусять самі просити у своїх противників якої будь роботи та нужденної плати... Промислова війна, так само як оружна, має переможців і обідлених. Промисловий феодалізм так само як і воєнний держить ся на фатальних тріумфах і ненастанній перевазі сильних над слабими. Пролетаріят, се сучасне кріпацтво.

Хоча хід думок у сих уступах без сумніву однаковий, а найважніші характеристики згідні майже до слова (у К. М. вони зрештою визначають ся більшою прецизією), то все таки на основі своєї першої паралелі ще не можна би говорити про плягіят, бо ж мова тут про річи загальнозвісні, про які Маркс і Енгельс не потребували довідувати ся аж із Консідеранової брошури. Та йдімо далі.

К. М. ст. 6—7.

Дотеперішній феодальний або цеховий спосіб провадження промислу не вистарчав... мануфактура наступила на його місце... цехові майстри мусяли уступити перед середнім станом промисловим...

Тоді пара і машини виперли (в оригіналі *revolutionierten*) промислову продукцію; на місце мануфактури наступив новочасний великий промисел, на місце

В. К. ст. 6—12.

Революція опрокинула давні домінії, майстерства, корпорації... По великим вибуху 1789 р., по зруйнованю старого політичного ладу, по знівеченому феодальній власности, промислової системи майстерств і цехів... вона всю промислову і суспільну роботу пхнула в анархію, віддала під панованє сильнішого; нужда, продажність, підступи, злочини та

промислового середнього стану промисловців мільйонери...

Усюди, де буржуазія дійшла до власти, там знищила всі феодальні, патріархальні, іділлічні відносини... Вона перемінняла особисту гідність на вартість замінну, а на місце численних патентованих і чесно осягнених (в оригіналі: дорого окушених) свобод покляла одну безсовісну, бездушну (в оригіналі: одинокую і невмолимую) свободу торгівлі. Одним словом, замість визиску ослобоненого релігійними і політичними ілюзіями вона виставляє визиск явний, безпосередній і безсоромний... Ті феодальні пута треба було розломати. Їх розломано. На їх місці підняла ся вільна конкуренція разом зі суспільною і політичною конституцією відповідною для політичного правління міщанської верстви.

феодалного устрою і... оголосила свободу промиску та торгівлі... На промисловому полі опинили ся тільки одиниці одні против одних, віддані з цілою свободою одні одним на поталу. Ганебний механізм вільної конкуренції без забезпечення ломас всі закони справедливості і людяности. Вільна конкуренція мас сю нелюдську та проклятущу вдачу, що все і всюди зменшує зарібну плату.

Як бачимо, хід думок у обох паралелях однаковий, а у Консідерана знаходимо навіть такі речення, які доси вважали ся спеціально марксівськими, прим. анархія капіталістичної продукції, заступлене людей машинами, пожиране майстрів їх власними машинами і т. и. Розуміть ся, що виклад у Консідерана ширший, детальніший; ілюстрованю деяких тем, порушених у К. М. кількома реченнями, він присвячує цілі розділи, прим. § 10 „Поділ суспільности на дві верстви: мале число таких, що посідають усе, і велике число таких, що позбавлені всього.“ Консідеран загалом не менший від Маркса майстер оперувати контрастами, таї загалом се майстерство було витвором більше французького ніж німецького духа.

Одна з найефектовіиїших і найбільше пророчних частин Комуністичного маніфесту, се без сумніву характеристика буржуазії, її заслуг а особливо її лихого, згубного впливу (укр. вид. стор. 7—11). Погляньмо, як виглядають сі блискучі сторінки в прирівняню до викладу Консідерана.

зопеуте нищать її і змагають ся раз у раз.

В якій хочете галузи, фактично великі капітали, великі підприємства диктують закони меншим. Пара, машини, великі мануфактури здобували собі легко грунт усюди, де тільки появилися ся, з ущербом для малих і мешних робітень. За їх наближенням старі ремесники та майстри немали, полинаючи лише фабрики та пролстаріїв.

Що більше, ми бачимо майже колдоді хвилі, як поветають нові неждані відкриття, що відновлюючи нагло цілу якусь галузь продукції вносять замішане в фабрикацію. Поломавши руки ремесникам, викинувши на брук маси людей, яких нараз заступлено машинами, ті відкриття руйнують в дальній черзі й самих майстрів... Буржуазія розвалила останні решти

К. М.

Буржуазія.. голова підстава великих монархій в загалі, від часу як постав великий промисел і світовий ринок, виборола собі вкінці виключне політичне панування в новочасній репрезентаційній державі. Новочасний ряд, се тільки інституція, що стереже інтересів буржуазної верстви.

могутність великих капіталів росте ненастанно; вони тягнуть і висають у себе з усіх боків дрібні капітали і середні мастки. Суспільність швидким ходом іде до витвореня аристократії грубої та нешляхотної. Сей соціальний феномен характеризує повчасну цивілізацію. Крок у крок він іде за системою торговельною, мануфактурною, за розвоююдженем машин.

К. М. 10—11.

Буржуазія постійно усуває окремінність (в оригіналі: роздрібнене) средств продукції, власности і населеня. Вона злучила разом населене, ецентралізувала средства продукції, сконцентрувала власність у руках малого числа властителей (в оригіналі: немногих осібників). Доконечним наслідком того була політична централізація.

за слідями Англії шляхом того фальшивого індустриалізму, се також гнізда, де найшвидше організує ся той новий феодалізм. Нова аристократія, якої герби, се банкові білети та акції, тяжить чим раз більшою вагою на самій буржуазії і онаувала вже правительство.

К. М. ст. 9.

Потреба що раз ширшого відбуту для витворення продуктів гонить буржуазію по цілій земній кулі. Вона мусить скрізь дістати ся, скрізь поселити ся, скрізь лучити ся в союз... Дешеві ціни її товарів, то важка артилерія, котрою вона розбиває всі хинські мурі і змушує до капітуляції ту незвичайно завязу і уперту ненависть некультурних людей до всього, що не своє, що чуже.

у руках гоняеть ся по цілій землі, всюди шукаючи консументів.

Хоча д. Черкезов поставивши обік себе ті виписки бачить у К. М. „тісноту думок“ та побіжність, то все таки мені здасть ся, що переворот не лише в самій економічній будові нової суспільности, але також у всіх її змаганнях та вподобаннях, доконаний буржуазією („вона творить собі новий світ відповідний до її поглядів і думок“), висловлено в К. М. з далеко більшою прецизією

В. К.

Хто заханує всі становища, всі стратегічні лінії, всі операційні підстави торговлі й промислу? Хто заливає все, онауовує все, як не велика спекуляція, великі банки, великі капітали у всіх галузях?... Пануючі тепер не король, не міністри, не нації, але промислові та фінансові феодали. Гроші заливають усе;

наша промисловість ненастанно виснає національні багатства, щоб концентрувати їх у великих схованках нової аристократії, і витворює голодні легіони бідарів та пролетаріїв. Велика Британія виявляє в найбільшій мірі сей феномен централізації капіталів у руках нечисленної аристократії і заник середніх клас. Франція і Бельгія, два краї, що йдуть найближше

і Бельгія, два краї, що йдуть найближше

більшою вагою на самій буржуазії і онаувала вже правительство.

В. К. ст. 22.

Промислові нації шукають з великими зусиллями заграничних ринків відбуту для своїх фабрикатів.

В. К. ст. 22, 23.

Англія мучена своєю дихавницею, від якої ледво дихає, робить надлюдські зусилля, щоб вилити надмір своїх фабрикатів на всі береги. Вона при помочи гармат відчинила брами старого китайського цесарства. Вона ненастанно з оружжям

та консеквенцією, в далеко яснійшим поглядом на консеквенції того перевороту, ніж се бачимо у Консідерана. Се й не диво. Адже Маркс і Енгельс стояли, так сказати, на його плечах, тому й могли бачити дальше й яснійше, і внесли до економічної аналізи спеціально німецьку і спеціально Гегелівську діалектику та філософію історії. Та з другого боку не можна заперечити, що в зароді, в загальних контурах думки К. М. містять ся вже в маніфесті Консідерана і історик соціалістичного руху 40-вих років XIX віку ні в яким разі не буде міг минати фурієризму та його чільних представників так легко, з етикеткою „утопізму“ наданою їм Енгельсом, як се чинено доси. Навпаки, він буде мусів завсїгди мати на увазі, що крім утопійних плянів, фаянстерів і т. и. мислителі тої школи дуже бистро і глибоко додивлялися ся до хиб сучасної їм суспільности і що їх критикою в дуже значній мірі покористували ся автори К. М., хоча й дали тій критиці подекуди різкішу форму та ширший обсяг.

Не менше виразно, хоч також не так різко, як у К. М., зазначено у Консідерана також основну теорію Марксового соціалізму, теорію боротьби клас і економічних криз у теперішній суспільности.

К. М. ст. 12—13.

Історія промислу й торгівлі, се від 30 літ (так було в першій видаю) лишень історія боротьби новочасних продукційних сил з тими відносинами власности, що творять услівя естования буржуазії та її сили. Досить буде згадати про торговельні кризи, що повторюють ся періодично і загрожують чим раз більше існуванню цілої буржуазійної суспільности... Зараза, яка в усякій иньшій порі видавалася би дивовижною, нівечить суспільність, се — зараза гіперпродукції. Оружжя, яким буржуазія нищила феодалізм, звертаєть ся тепер против неї.

Франції перед 1789 р., коли шляхта не хотїла бачити того, що їй грозило, танцювала й сміяла ся, і станом перед 1847 р., коли долю Франції держить у руках буржуазія, яка ще гірше погорджує простим людом і ще менше цікавить ся його долею, ніж передреволюційне панство, він кінчить:] Положенє таке самієньке: та сама погорда до найгорячіших питань, те саме незнанє руху низних верств і його сили, те саме засліплєнє.

В. К. ст. 17—19.

Наша суспільність уже 50 літ томлена революцією... переходить стан кризи. Питанє доби — поперед усього соціальне. Конкуренція заражує всю промислову та торговельну систему невилатностями, банкруцтвами, упадками цїн і кризами; вона ненастанно вкриває землю обломками й руїнами. Найцівілізованійши народи гнуть ся під смертельною вагою надмірно багатї продукції; а в самім їй лонї робітники сохнуть з голоду не можучи через скупу плату брати участи в консумції тих надміру напродукованих дїбр. [А перевівши порівнанє між станом

Що правда, Консідеран не посуває ся так далеко, як Маркс і Енгельс, не проклямує загальної аксіоми, що вся дотеперішня історія людства, то історія класової боротьби; можливо, що таке узагальненє він разом з многими теперішніми істориками узнав би був невірним, але класовий антагонізм як основне явище сво його часу він бачить дуже ясно і характеризує проречистими словами. Так само й що до значіння економічних криз ми не бачимо у нього глибокого розуміння крім простого констатованя факту; навіть періодичність тих криз він не вбачає досить ясно; вони для нього „ендемична“, себ-то ненастанна хвороба. Але-ж бо й Маркс і Енгельс висловляють тут про кризи погляд далеко не непомильний і далекі ще від того розуміння, яке пізнійше було висловлене в Марксовім „Капіталі“ і по якому кризи, се не періодичні атаки, що грозять ся знищити буржуазію, але періодичні потрясеня, що прискорюють власне розвій капіталістичної системи, нівечачи решти цехових порядків та дрібної продукції і концентруючи чим раз більше продукційні засоби в руках нечисленних маґнатів капіталізму.

Далі (стор. 13—21) знаходимо в К. М. характеристику пролетаріату як економічної класи й політичної сили. І тут автори К. М. мали в Консідерановім маніфесті готові думки, готові контрасти, які слід було, як казав один старий журналіст, „скоротити й украсити“. Поперед усього зазначено тут, мабуть за голосом Рікарда, той сам „зеліаний закон“ про максимум робітницької плати, що рівняєть ся пересічному мінімуму житєвих потреб робітника, той сам закон, який пізнійше Енгельс присвоював собі і який у простій логічній консеквенції містить у собі й саме епохальне відкритє Маркса, його теорію „Mehrwert“-а.

К. М. ст. 13.

Пролетаріат, се класа новочасних робітників, що живуть доти, доки мають працю, і що лише доти знаходять працю, доки їх праця побільшує капітал. Робітники, що мусять поодинокю гродавати себе, стали ся товаром так як і всякий иньший предмет торгівлі, і для того підлягають також так само всім змінам конкуренції, всім флюктуаціям ринку... Для того кошти робітника обмежають ся майже виключно на средства житєві, потрібні йому для прожиття й удержуваня його раси.

В. К. ст. 8.

Конечність існуваня змушує пролетаріїв шукати майже що ранку праці й приймати її хоч би під найтяжніми умовами. Коли робітників за много, а се буває звичайно, то свободна конкуренція між ними нещасними змушує їх продавати свої руки за можливо найнижшу ціну. Оттак ненависний механізм свободної конкуренції без ушину ломас всі закони справедливости й людськості. Доведіть жорстоку і безглузду систему до крайніх консеквенцій, до яких пре вона, і плата

зменшуючи ся чим раз далі доведе до ідеалу (буржуазних) економістів — продукції найдешевшої, безплатної.

Як бачимо, вмів і Консідеран доводити річи до крайніх консеквенцій, хоча ся крайня консеквенція висловлена у нього не досить ясним економічним язиком. Перекладена на економічний язик вона значить, що доведена до крайности дешева продукція дійде до того, що робітник діставатиме за свою працю менше, ніж йому треба для житя; в такім разі він очевидно швидше чи пізнійше агине, а бодай не лишить нотомства; а в такім разі загальне число робітників уменшить ся, а наслідком сього силою тої самої конкуренції, тепер уже між капіталістами, що потребують робучих рук, побільшить ся робітницька плата — і ми матимемо той „зелізний закон“ періодичного падапя і зростаня плати, який 20 літ пізнійше з такою прецизією сформулував Ляссаль.

Далі в К. М. говорить ся про ненастанний зріст пролетаряту і про жерела того зросту; послухаймо її тут обох сторін:

К. М. ст. 15.

Дрібна буржуазія, дрібні промисловці, купці та рентговики, ремесники й рілники-власителі спадають у ряди пролетаряту. Навіть серед самої буржуазії чим раз більша конкуренція між собою та торговельні кризи, що впливають із неї, роблять зиски чим раз непевнішими. Чим раз більше вдосконаловане машини робить становище робітника чим раз нужденнішим. А далі, як ми бачили, цілі відомі пануючої класи попадають у пролетарят, або бодай опиняють ся в непевних услівях що до свого прожитку. І вони вносять у пролетарят численні елементи поступу.

Всюди, де панує свободна конкуренція... доля робітницьких верстов робить си з ко-нечности чим раз нужденнішою та прикрійшою. Сі верстви мусять бороти ся не лише самі з собою, але також з машинами, які за силу одного чоловіка не конгують більше як кілька сотників. Несподіване відкриття... робить замішане в фабриках.

В. К. ст. 9.

Другий наслідок, так само згубний, як і попередній, се прогресівне руйноване дрібної і середньої власности, дрібної і середнього промислу, дрібної і середньої торговлі. Дрібна і середня земельна власність, обтяжена надсильними гіпотеками, пожирана лихвою, стогне під гнетом капіталу. [Далі В. К. в спеціальних розділах говорить: §. 7 зменшене середніх клас і беззвезки, що грозять їм і §. 8 поділ суспільности на дві класи. З сих розділів лиш деякі впривки]: Конкуренція фабрикантів між собою змушує зрештою кожного з них не давати робітникам більше по пад найменшу плату.

Видержуючи консеквентно свою матеріалістичну лінію К. М. не допускає у членів буржуазії ніякого такого діланя, що не було би подіктоване матеріальним інтересом. Відси йде остатнє реченє в новисшій цитаті, що силкуєть ся вияснити факт, чому деякі члени буржуазії, от хоч би самі автори К. М., стають по стороні робіт-

ників. Та чуючи, що таке пояснене чисто ідеального змагання економічним інтересом, чи радше непевністю економічного становища деяких частин буржуазії таки не зовсім вірне, автори К. М. додають: „Так як колись часть аристократії перейшла до буржуазії, так тепер переходить часть буржуазії до пролетаріату, а власне часть буржуазійних ідеологів, що змогли дійти до теоретичного зрозуміння цілого історичного руху“ (стор. 18). Розуміть ся, вказівка на аристократів, що перейшли були в XVIII в. в табір буржуазії, нічого не додає до пояснення того факту, чому в XIX в. деякі члени буржуазії ставали в рядах (а властиво на чолі) робітників; замість одного факту маємо два факти, що їх не легко втиснути в рамки щирого матеріалізму. У ідеаліста Консідерана се явище зовсім натурально випливає з його світогляду. Ми читаємо на стор. 20 його маніфесту: „Інтелігентні сили (серед буржуазії) прокидають ся; відчуване матеріальної й моральної нужди робітницької класи і неминучої потреби зарадити їй прориваєть ся на світ... Самі буржуазні верстви зрештою починають бачити, що вони не менше від пролетаріїв мають інтерес у тім, щоб завести в промисловій системі певні гарантії та відпорність против наскоків фінансової аристократії.“ І далі на стор. 32 читаємо: „Поле соціальних ідей засіваєть ся, покриваєть ся ростками, робить ся ґрунтом, на якому з кожним днем громаднійше та живійше зустрічають ся сильні розуми, горячі серця, нові покоління, одним словом, усі ті, у кого в грудях живо бють ся серця любовю до людськості, і яких непохибне почуте призначення народів веде на славні шляхи будучини.“ Як бачимо, тут вихідні точки авторів К. М. і В. Консідерана різняться ся діаметрально, а про те в обох маніфестах зазначено той сам факт дуже схожими словами. Для виразнійшого зазначення контрасту слід додати, що Консідеран не був ані революціонером, ані комуністом, хоча в його маніфесті любісінько вживаєть ся подекуди термінологія великої французької революції, говорить ся про „права чоловіка“ та „призначення народів“, терміни містичні, яких консеквентно вистерігають ся „революціонери на холодно“, автори Комуністичного маніфесту. І хоча треба признати, що ідейний матеріал, зложений В. Консідераном у його трактаті, Маркс і Енгельс обробили звязкійше та льогічнійше, поставили на чисто розумову підвалину, то з другого боку історик соціального розвитку другої половини XIX в. буде мусів признати, що ентузіяст-фурієрист Консідеран, маючи вихідною точ-

кою своїх розумовань чуте чи, як він каже, „вірний інстинкт“, таки ліпше вгадав будущину, ніж холодний доктрiнер Маркс. По Марксовому розумiню розвiй економiчних i соцiяльних вiдносин з фатальною конечнiстю мусить iти до заострення суперечностей, до збiльшення визиску з одного i централiзацiї капiталiв з другого боку, до чим раз бiльшої нужди (*Verelendung*) мас i до остаточної катастрофи. По думцi Консiдерана сама буржуазiя матиме iнтерес у тiм, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархiстичну боротьбу всiх против усiх, прозвану свобiдною конкуренцiєю, i запобiгати руйнующим кризам та катастрофам. Сьогодні, коли вiд написання К. М. минуло звиш пiв столiття величезного розвою, можна сказати сьмiло, що правда бiльше по сторонi Консiдерана, нiж Маркса, що почуте не лише власного iнтересу, але й ширшої справедливості та гуманности грало в тiм розвою далеко бiльшу ролю, нiж би се хотiли признати соцiяльдемократичнi доктрiнери.

Ми сказали, що Консiдеран не був ані комунiстом, ані революцiонером. В остатнiх параграфiх свого манiфесту вiн розвиває свою програму дiяльностi. Здавалось би, що тут уже дороги Консiдерана й Маркса, комунiста й фурiєриста, розходять ся рiшучо. Тимчасом власне в тiй остатнiй частинi знаходимо уступи, якi, коли хочете, ще бiльше рiшучо переконують нас про те, що автори Комунiстичного манiфесту повними пригорщами черпали з манiфесту Консiдерана. Фурiєристи, як вiдомо, покладали цiлу свою надiю на добровiльнi органiзацiї капiталiстiв i робiтників i вiдкидали iдею насильного перевороту та державної органiзацiї нового суспiльного ладу указами з гори. В своїм манiфестi В. Консiдеран пише (стор. 45): „Не ходить нам о те, щоб знiвечити власнiсть. Ходить о те, щоб винайти i надати власности досконалiйшi, невнiйшi, свобiднiйшi та рухливiйшi форми, а рiвночасно бiльше товариські (*sociales*), доводячи у всiх сферах до гармонiї iнтерес iндивiдуальний з iнтересом загальним“. Автор уважає конечним замiсь теперiшньої системи власности покласти як найвисшу цiль „спокоевої демократiї“ принцип спiлковий. „Треба виробляти власнiсть колективну, не зваляючи все в купу, не через спiльнiсть основану на рiвности (*communauté égalitaire*), але при помочи ерархiчних спiлок (*association hiérarchique*), добровiльних i мудро скомбiнованих з рiжнородних iндивiдуальних власностей“ (стор. 45). Можна собi разом з соцiяльними демократами уважати такий спосiб розвязки соцiяльного питапiя утопiєю (практичнi проби фурiєристiв,

роблені в тім дусі, справді всі не вдавали ся), але сего одного не можна заперечити, що автор сих слів ясно відчував небезпеки комуністичної „promiscuité“ і ясно розумів, що розвій людства обік видосконалення громадської продукції доводить рівночасно до чим раз більшого вироблення людської індивідуальности, що ся друга сторона розвою для кожного людського осібника на певнім ступні осьвідомлення робить ся дорожшою навіть від громадського розвою продукції і що всякий пляп суспільної реформи, що не хотїв би числити ся з тим глибоким нахилом людського роду до автономії особистости, був би так само нерозумний і нетривкий, як той абстрактний марксівський капіталізм, що спрягає в одно ярмо громадську, колективну продукцію з системою строго проведеної приватної власности. (Фактичний капіталізм ніколи так строго сеї приватної власности не проводив, а тепер чинить се далеко менше, ніж 1848 р.). Та взявши на розвагу пізнійші соціалдемократичні програми вироблені на підставі Марксових доктрін, ми можемо сказати сьміло, що соціалдемократам і доси не вдало ся обилити сеї підводний камінь, зазначений уже 1843 р. Консідераном. Навпаки, оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в жите міг би стати ся великою гальмою розвою або жерелом нових революцій.

Та про се ми матимемо ще пагоду поговорити, а тепер вернемо до порівняня обох маніфестів. Отже бачимо, що Консідеран, боронячи ся против закиду що до знівеченя власности й комунізму, поступає зовсім консеквентно в дусі своїх принципів. Та сього зовсім не можна сказати, коли ту саму оборону надиблемо — в Маніфесті комуністичнім. А про те в тім маніфесті (стор. 23 укр. перекладу) читаємо: „Нам комуністам закидали, що ми хочемо знести особисту власність“. І далі стор. 25: „Ми хочемо тільки змінити нужденний характер того присвоюваня, що через нього робітник живе лиш на те, щоб побільшати капітал“. І нарешті на стор. 34 другий розділ комуністичного маніфесту кінчить ся заявою: „На місце старої буржуазійної суспільности з її класовими рїжницями настане спілка, в котрій свободний розвій кожної одиниці буде услівем свободного розвою всіх“. Сей уступ на мою думку найсильнійше доказує залежність Комуністичного маніфесту від маніфесту Консідерана. Бож мета комунізму справді знести приватну власність средств продукційних, а по друге, творене таких

„вільних спілок“, про які глухо згадує К. М. в остатнім уступі, зовсім не входило в програму комуністів ані Маркса і опинило ся в маніфесті якось немов через недогляд. Бож кілька рядків перед тим К. М., вірний своєму революційному характерови заявляє, що „пролетаріят через революцію стане пануючою клясою і яко пануюча кляса насильно знесе старі відносини продукції“ (стор. 33). А ще висше на тій самій стороні між постулятами комуністів як 8-ма точка стоїть як найкатегоричнійше запереченє всяких вільних спілок — „однакова примусова праця для всіх, заведене промислових армій, особливо для рільництва“. Хто потрафить віднайти в так організованій суспільности якийсь „свобідний розвій одиниці“, сей докаже певно дуже великої штуки. Тай загалом всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках К. М. (стор. 33), в практичнім переведеню означала би тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріяльним і духовим житєм.

Все те, що тут сказано, не має на цілі вменшити наукові заслуги та історичне значінє Маркса й Енгельса. Але для сучасних і дальших поколінь буде добре, коли буде розбита легенда про їх месіяство й непомилність, про те, що вони майже з нічого сотворили „науковий соціалїзм“ і дали в своїх писанях нову обяву, нове евангеліє робучому народови всього сьвіта. Добре буде, коли всі віруючі й невіруючі в нову релігію почнуть на її творців глядіти як на людей даного часу й окруженя, що черпали свої ідеї з того окруженя і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу. Таке глядінє вменшить у вірних і в невірних партійну заїлість і фанатизм, улекшить порозумінє а через се й працю для осягненя великого ідеалу — соціяльної справедливости на ґрунті гуманного чутя.

Іван Франко.